

Елла Циганкова

ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНИЙ ВІДДІЛ ВУНАС
ТА УЧАСТЬ У ЙОГО РОБОТІ
П. Г. РІТТЕРА І А. П. КОВАЛІВСЬКОГО

Громадське об'єднання – Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС) – було створене у 1926 р., щоб виявити та згуртувати всі сходознавчі сили країни незалежно від напрямів їх діяльності. З метою диференціації в роботі, ВУНАС поділялася на два відділи – політично-економічний та історико-етнологічний. Останній започаткували П. Г. Ріттер і А. П. Ковалівський.

Павло Григорович Ріттер (1872–1939)¹ закінчив філологічний факультет Харківського університету (був учнем Д. М. Овсянико-Куліковського) у 1894 р. з дипломом першого ступеня по слов'янсько-російському відділенню. Залишений для підготовки до професорського звання по кафедрі санскриту і порівняльного мовознавства, він у наступні два роки вдосконалював освіту в Німеччині, де відвідував лекції Гельденера, Шмідта, Зича та ін., спеціально займався санскритом.

З 1897 р. почав працювати в Харківському університеті, спочатку викладачем італійської мови, а з 1899 одержав магістратуру кафедри санскриту й порівняльного мовознавства. В наступному 1900 р. читав випробувальну лекцію “Что такое санскрит”², в якій представив короткий нарис історії санскритології як основної ланки порівняльного мовознавства індо-європейської групи мов і з'ясував значення самого терміну.

Тут він захистив магістерську дисертацію (1900) і був обраний на приват-доцентом. З 1905 р., після звільнення Овсянико-Куліковського, очолив кафедру. Основна його наукова й викладацька діяльність пов'язана з Харковом – з 1906 р. читав лекції на вищих жіночих курсах.

У 1920 р., коли університет було перетворено на Академію теоретичних знань, Павло Григорович читав курс порівняльної граматики індо-європейських мов (із санскритом і староіранськими мовами) на романо-германському відділі. Він намагався створити індо-іранський відділ, але це йому не вдалося – знайшлося лише два студенти.³

З 1921 р. Ріттер викладав у Харківському інституті народної освіти, працював на науково-дослідній кафедрі мовознавства, був активним членом Наукового товариства Харківського університету. У 1921 р. йому присвоєно звання професора, а у 1925р. – доктора літератури *Honoris causa*. У 1926 р. він став одним із організаторів і першим директором курсів східних мов.

А. П. Ковалівський вбачає у спадщині Ріттера такі напрямки: 1) переклади; 2) дослідження; 3) статті в енциклопедії Гранат й інших виданнях для широкого кола читачів; 4) викладацька й лекційна діяльність. Ріттеру належать перші переклади на російську й українську мови елегії Калідаси “Хмара-вістун”, його ж поем “Рагхуванія” і “Кунарасамбхава”, роману письменника VI–VII ст. Дандина “Походження десяти юнаків”. Ріттер перекладав також гімни Ріг-Веди й твори ведичної літератури, уривки з “Махабхарати” й ін. з

санскриту, будійську літературу з мови палі, Рабіндраната Тагора з бенгальської. Його переклади відзначаються широтою в хронологічному, жанровому й мовному аспектах. Так, наприклад, російський (1914) і український (1928) переклади Калідаси містять, крім тексту, вступну статтю й багато цінних приміток. Обидва видання відкриваються епіграфами мовою оригіналів із творів Аристофана, Шеллі, Шиллера і Гейне (в українському виданні замість Аристофана – фрагменти з поезій Тичини, Рильського, Лермонтова). Там же – нотний запис віршованого розміру.

Перекладацька творчість Павла Григоровича загально визнана: хоч він не залишив об'ємних монографій, але проведені ним дослідження творчості Калідаси і Дандіна, примітки, що супроводжували перекладені тексти, згадвана вище лекція про санскрит⁴ і граматику санскритської мови⁵ та ін. увібрали в себе найновіші досягнення науки.

Повністю зберегли своє значення його розвідки про стару індійську літературу, а також численні статті в енциклопедії Гранат про Індію й деякі інші східні країни, наукові біографії філологів, істориків й інших діячів, що мали відношення до Індії. На жаль, підготовлена Ріттером “Антологія індійської літератури”, де він був укладачем, перекладачем та автором приміток, не побачила світ.

Свого часу П. Г. Ріттер узяв жваву участь в організації ВУНАС.

Не менш вагомий внесок у розвиток сходознавства в Україні, зокрема, створення ВУНАС, належить молодшому колезі Ріттера, видатному українському сходознавцю А. П. Ковалівському.

Андрій Петрович Ковалівський (1895–1969) після закінчення гімназії поступив на математичний факультет Харківського університету, водночас він відвідував лекції з санскриту П. Г. Ріттера, а ще – з литовської та давньогрецької мов професора Я. М. Ендзеліна, під впливом якого залишив математику і поступив до Лазаревського інституту східних мов. Тут протягом 1916–1918 рр. вивчав арабську мову та історію країн Сходу під керівництвом А. Ю. Кримського.

Після закриття інституту під час громадянської війни, повернувся до Харкова. В 1922 р. закінчив романо-германський відділ історико-філологічного факультету Харківського університету і поступив до аспірантури при кафедрі історії української культури, яку очолював Д. І. Багалій.

За свідоцтвом А. Митряєва протягом 20-х років у творчості Ковалівського переважала українська тематика: він викладав історію української літератури в школах; був науковим співробітником сектору етнографії науково-дослідної кафедри історії української культури, 1925 р. захищає кандидатську дисертацію з питань виробничих культур давньої України. У перших своїх публікаціях з історії української культури Ковалівський показав себе як дослідник найширшого кола проблем історії, етнографії та філософії народу. Велику увагу він приділяв творчості Г. Сковороди, зокрема, видав про нього низку статей і монографію “Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди у зв'язку з його життям” (1924 р.). У своїх працях він спирався на першоджерела, багато з яких до нього не використовувалися.

Студіювання історії української культури не зменшували інтересу Ковалівського до сходознавства, зокрема, арабської мови і літератури. Хоч перші східні сюжети з'явилися в його розвідках у 1928–1929 рр.⁶, насправді молодий учений значно раніше виявив себе ентузіастом у розповсюдженні знань східних мов. У 1925 р. він разом з поетом П. Г. Тичиною й університетським професором П. Г. Ріттером заснували в рамках Харківського наукового товариства секцію сходознавства. Очолена Ріттером секція мала на меті вивчення народів Сходу і встановлення контактів з аналогічними товариствами в інших країнах.

З моменту створення ВУНАС співробітники секції увійшли до її складу і започаткували курси східних мов з трьома відділеннями – турецьким, перським, японським. Курси східних мов було відкрито 1 жовтня 1926 р. Їх завданням було поширення знань мов, лінгвістичне удосконалення робітників-сходознавців, урядовців державних та громадських установ. Курси були підвідомчі соціально-економічній інспектурі Укрпрофосвіти й перебували на самоутриманні. На всіх трьох відділеннях обов'язковою була англійська мова, а також лекції з географії відповідної країни. Навчальною роботою керували Ріттер і Ковалівський⁷. На жаль, дуже скрутне матеріальне становище курсів змусило ВУНАС звернутися до Укрпрофосвіти НКО УРСР з проханням про їх удержавлення. У зверненні підкреслювалася важливість курсів, які “повинні сприяти й зміцнити культурні та наукові зв'язки УРСР зі східними країнами СРСР та за його межами, зокрема, з Туреччиною. Підкреслювалося також, що завдання курсів підготовка фахівців для роботи в країнах Сходу.”⁸

Незабаром курси було переведено на утримання з Держбюджету, а децю пізніше перетворено на Український технікум східних мов.

Надзвичайно активну позицію у ВУНАС займав видатний знавець східного мистецтва Всеволод Михайлович Зуммер (1885–1964).⁹ Як вихованець Київського університету, який він закінчив у 1916 р., він був залишений для підготовки до професорського звання по кафедрі історії мистецтв і на початку професійної діяльності досліджував творчість Олександра Іванова. У 1915 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: “Система біблійських композицій Ол. Іванова”, а в 1924 – докторську, також присвячену творчості великого російського художника. До 1923 р. він працював у Київському археологічному інституті, а після його закриття переїхав до Баку.

Молодий професор володів багатьма іноземними мовами, у т. ч. давньогрецькою, латинською, азербайджанською. Завдяки надзвичайній енергії розгорнув бурхливу діяльність в Азербайджані й у Харкові.

У Баку в 1923–1927 рр. він був доцентом, а згодом професором і завідувачим, кафедри історії мистецтв Азербайджанського університету, а водночас – азербайджанського художнього училища і тюркського театрального училища. В 1927–1929 рр. – він організатор і перший директор історично-художнього музею, професор художнього і музично-драматичного інститутів у м. Харкові. У наступні два роки – знову в Баку: вчений секретар Азербайджанського музею; співробітник Азербайджанського Державного науково-дослідного інституту. В 1931–1933 рр. – керівник сектору історії мистецтв Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури.

Він встигав працювати в багатьох наукових товариствах України і Азербайджану від НТО ім. Шевченка і Софійського комітету ВУАН до Товариства дослідження і вивчення Азербайджану й Азербайджанського археологічного комітету. З часом у його творчості все більш переважає східне мистецтво, заради вивчення якого об'їздив Кавказ, Середню Азію, Крим. Один за одним виходять його твори: “Стили восточной миниатюры” (Х., 1927), “Турецкие музеи” (Баку, 1929), статті в українських і азербайджанських виданнях. Поступово головною темою його творчості стає мистецтво ісламу. Йому вдалося наприкінці 20-х рр. організувати секцію мистецтва ісламу при Харківській науково-дослідній кафедрі мистецтва. Першою його аспіранткою з цієї проблематики була М. І. Вязмітіна.¹⁰

До керованого Рітгером і Ковалівським історико-етнологічного відділу входили секції: історії, мов і літератури, мистецтва, археології. Особливого забарвлення діяльності відділу надавало те, що в його складі перебували видатні українські поети і письменники – П. Тичина, В. Сосюра, П. Панч. Крім суто наукових досліджень на засіданнях відділу можна було почути розповіді про власні пригоди бувальців у східних країнах. Так доповідач Дорожній, що назвав свою розповідь “Понад океаном”, розгорнув картину власних пригод у Кореї під час громадянської війни.¹¹ Погребецький, який пройшов Чорноморське узбережжя від Новоросійська через Аджарію, Азербайджан та Дагестан, запропонував щедро ілюстрований діапозитивами нарис “Пішки по Північному Кавказу”. На тому ж засіданні професор А. М. Лодиженський, запрошений від Північно Кавказького гірського інституту, розповідав про життя і звичаї черкесів і кабардинців.¹²

Іноді автори виносили на засідання відділу власні літературні спроби, як це зробив Ш. Ахушков, який зачитував уривки з циклу “Інгушетія”. Досвідчена аудиторія з зацікавленням слухала тексти. В обговоренні взяли участь: П. Панч, А. Ковалівський, В. Федоров, Л. Величко, Ф. Пущенко та ін. Автору радили писати інгушською мовою, використовувати фольклор.

Через деякий час не менш цікаву тему виклав Ф. Пущенко¹³. Його “Враження з Японії” відображували не тільки особисті емоції та пригоди, а й деякі моменти з історії, літератури та побуту країни. Присутні просили його зробити ще кілька доповідей.

Подібних науково-літературних доповідей було багато, а тому член відділу Л. П. Левицький на одному із засідань запропонував утворити при історико-етнологічному відділі ВУНАС літературну секцію, яка спеціально займалась би літературною творчістю, перекладами із східних літератур та їх вивченням. Організаційні роботи доручено було провести Дорожньому.¹⁴

Невдовзі літературна секція 10 січня 1927 р. провела свої організаційні збори. Її головою було обрано П. Тичину. В рамках цієї секції, крім зазначеної вище тематики, П. Г. Рітгер обговорював свій переклад поеми Калідаси “Народження бога війни”.

Порівнянно слабо у відділі було представлено мовознавство. Майже єдиним прикладом у цього напрямку стала доповідь В. Д. Гавриленка “Природа

мовного питання в сучасній Еладі”, де йшлося про народну та “очищену” мову в різних прошарках населення Греції – в літературі, пресі, розмовах і т.ін.¹⁵

Секція неодноразово запрошувала А. Ю. Кримського зробити доповідь про турецьку або перську літературу, але маститий вчений до ВУНАС ставився дещо скептично й участі в її роботі не брав.

Перше періодичне видання ВУНАС, “Бюллетень”, видавалося під загальною редакцією О. М. Гладстерна і П. Г. Ріттера. Праці співробітників історико-етнологічного відділу увійшли до розділу: “Історія. Література”. Це були українські переклади східної лірики, зокрема, віршів Акопа Акопяна у перекладах П. Тичини, деякі переклади Хафіза, перекладацькі спроби Ф. Пущенка і ін.

Значно ширше історичні й літературні матеріали були представлені в журналі “Східний світ”, до першого складу редколегії якого входив П. Г. Ріттер. Тут публікувалися огляди В. П. Бузескула наукових досліджень давнього Сходу, Ф. Пущенка. Про японське письменство, найбільш цікаві переклади Ріттера і Тичини, статті Ковалівського і Зуммера. На жаль, журнал зазнав суттєвих змін у 1930 р., коли докорінно змінилася його редколегія, до якої ввійшли партійні функціонери, і де не лишилося місця для П. Ріттера та А. Ковалівського. У змісті журналу стали переважати політичні й економічні матеріали, а літературні мистецтвознавчі сюжети зникають. З історичних праць іноді публікуються матеріали, головним чином пов’язані з україно-турецькою тематикою.

В історичній тематиці відділу від самого початку помітне місце займали тюркологічні сюжети, зокрема, пов’язані з Кримом. Це, насамперед, – інформаційні доповіді Д. П. Гордієва і О. С. Федоровського про Херсонську археологічну конференцію, яка відбувалася 10–13 вересня 1927 року, і в якій брали участь представники з України, а саме: академік В. П. Бузескул, О. С. Федоровський (секретар конференції), В. М. Зуммер (від товариства Нестора–Літописця), М. І. Вязьмітіна (аспірантка з Києва), Оксмен (Одеса), Сердюков (Мелітополь), професор Пархоменко (Дніпропетровськ). В. П. Білецька доповідала про риси побуту алтайських татар, М. В. Горбань – про українських втікачів до Криму у XVIII ст., директор Бахчисарайського музею У. А. Боданінський – про вивчення татарської культури та ін. Навіть у кінці 1929 р. В. В. Дубровського та П. Г. Тичину було відряджено до Ленінграда “для тюркологічної праці”.¹⁶

Відділ приймав активну участь у першому і другому сходознавчих з’їздах, а також у роботі української делегації, що перебувала в Туреччині з листопада 1928 р. до 7 січня 1929 р. До її складу входили Зуммер і Тичина. Маючи завдання встановити наукові й культурні зв’язки між турецькими та українськими вченими, вони активно вивчали інтелектуальне життя Туреччини. Зокрема, Тичина збирав матеріали для антології нової турецької поезії, провадив численні зустрічі з поетами і письменниками.

Маршрут делегації проходив по містах Стамбул – Анкара – Конія – Смірна – Бруса – Стамбул. В. М. Зуммер під час подорожі провадив велику лекційну роботу, а також збирав матеріали для праці: “Turgica”. Він планував

включити до її складу чотири начерки: Сельджунське коріння Конія; Османські початки: Бруса; Великі османські мечеті Стамбулу; Турецький апогей: “Селиміє в Едирне”.¹⁷

На жаль, несприятливі обставини не дозволили вченому реалізувати свій задум.

Наслідком подорожі було створення спеціальної Комісії для вивчення історії українсько-турецьких взаємин. Спочатку було прийняте рішення, що її очолить М. С. Грушевський.¹⁸

Перше і два наступних засідання Комісії відбувалися під час другого сходознавчого з'їзду у листопаді 1929 р. До її складу увійшли: харківські вчені В. В. Дубровський, А. П. Ковалівський, М. Горбань, В. М. Зуммер, представники з Одеси. Про призначення М. С. Грушевського головою Комісії навіть і не згадувалося.

Із зрозумілих причин Комісія так і не встигла широко розгорнути свою працю, адже ВУНАС невдовзі була ліквідована, а з нею й історико-етнологічний відділ.

1930 став певним рубежем в історії України та її інтелектуального життя. Гучний політичний процес “СВУ” і пов'язані з ним нескінченні “чистки”, “викривання” та арешти супроводжувалися вихором “реорганізацій”: створювалися нові інституції, і одразу ж зливалися, або розділялися. Все це супроводжувалося справжньою кадровою чехардою. Словом, відбувалося те, що Зуммер влучно окреслив одним словом – “центрохаос”.

Ситуація значно ускладнилася з появою відомого листа Сталіна в останньому номері журналу “Пролетарская революция” за 1930 р. “Вождь народів” заперечив роль документа як факту історії, а будь-яке історичне дослідження поставив у залежність від існуючої кон'юнктури ВКП(б). Лист цей став сигналом для низки методологічних дискусій, на яких панувала, як “єдино наукова”, марксистська методологія.

Ті процеси не обійшли й сходознавство. На той час ВУНАС уже була ліквідована, а на її місці постала Асоціація сходознавців-марксистів, яка незабаром виявила свою неспроможність і перестала існувати. Однак група вчених докладала значних зусиль, щоб зберегти в Україні сходознавство, як науковий напрям. Серед них був і А. П. Ковалівський. Він, зокрема, багато зробив для того, щоб піднести на належний рівень викладання східних мов. Навіть, коли ВУНАС уже не існувала, він організував і проводив мовознавчі семінари в УНДІС і водночас був ініціатором створення секції східних мов при Харківській філії Інституту мовознавства ВУАН. Філія ця створена була у 1930 р. і, хоча числилася при академічному інституті, була безпосередньо підпорядкована НКО. Очолив її П. Г. Ріттер, серед співробітників були видатні філологи – В. Д. Гавриленко, М. В. Сулима, Л. А. Булаховський, М. Г. Йогансен та ін. В галузі східних мов активно працював В. Д. Гавриленко, який досліджував мову маріупольських греків (пізніше зробив доповідь на цю тему на Другому сходознавчому з'їзді 1929 р.) і очолив експедицію на Маріупольщину-Сталінщину, що була влаштована ЦК Нацменшин при ВЦВК та ВУНАС. У 1928 р. учений мав наукове відрядження до Німеччини, Франції, Австрії

для праці в галузі мовознавства східних мов. В Берліні та Парижі він організував семінари східних мов, в рамках яких провів практичні вправи з фонетики з ухилом до африканських мов, читав лекції з мов Азії й Африки та ін. В 1929–1930 рр. у друкарні знаходився його “Курс ново-грецької мови”.¹⁹ Після появи листа Сталіна, Ріттера було усунено з посади. На його місце заступив Гавриленко. І саме в цей час Ковалівський поставив питання про створення при Харківській філії Інституту мовознавства секції східних мов. У червні 1932 р. він доповідав це питання науковій раді, яка ухвалила “вважати за потрібне утворити при ХФІМ з початку 1932/33 навчального року окремий відділ східних мов. Розробку відповідних планових матеріалів передати до бюро з складання плану ХФІМ та до наукової ради”.²⁰

Уже найближчими днями після того на нараді при дирекції філії Гавриленко²¹, проінформував, що завдання по організації відділу східних мов підтримано в НКО та УРЕ. Почалася дискусія з організаційних питань. Ковалівський запропонував створити словникові бригади, які в першу чергу повинні опрацювати грузинський, вірменський та азербайджанський словники, а в наступному році – таджикський, казахський, турецький та арабський і розпочати створення зворотних словників. Він вважав, що 3 словники можуть бути складені за п’ятирічку.

Друге важливе завдання, вважав Ковалівський, полягає в створенні підручників – турецького, перського, арабського. Третє завдання – розробка правопису східних слів українською мовою.

Серед проблем, що належало вирішувати сходознавчій секції, Ковалівський називав ще створення рецензентсько-авторської комісії, розробку теми “творення новітньої мови у східних народів”, утворення нових літературних мов з діалектів та ін., навіть про утворення всесвітньої мови з огляду висвітлення цієї проблеми щодо Сходу.

До тієї широчезної програми ще додали: Ребрик – про необхідність поставити проблеми семантики і діалектології, Дубровський – про вивчення історії тюркських мов Півдня України, зокрема за документами XVIII ст., Гавриленко – про теоретично-методологічні аспекти мовознавства. Ковалівський запропонував запросити до роботи Ріттера.²²

Харківська філія надіслала до сектору науки НКО на розгляд та затвердження матеріали про майбутній відділ і разом з ними проект Секції східних мов при секторі теорії та методології мовознавства ХФІМ. Документ, авторство якого належить Ковалівському, відкривається вступом, де сформульовані загальні завдання Секції:

“Однобічне вивчення переважно західних мов до останнього часу було значним гальмом у розвитку марксистської теорії й методології мовознавства й сприяло впливові мовознавчих теорій націоналістичного та імперіалістичного типу. Побудова нової методології можлива лише при широкому вивченні мов східних народів СРСР та мов закордонного Сходу, що в переважній більшості є мовами колоніальних та напівколоніальних народів. Згадане, а також чергові завдання розбудови [н. р. б.] в Східних країнах СРСР та завдання

інтернаціонального виховання в УРСР викликають потребу створення у складі ХФІМ спеціальної секції для поглибленого дослідження східних мов.

Територіальний обсяг вивчення.

В осередок вивчення Секції треба поставити такі відділи мов:

1. Мови Близького Сходу (Туреччини, Персії та арабських країн).
2. Мови Кавказу (азербайджанську, вірменську, грузинську та мови, що межують з українською на Кубані) та кримо-татарську мову.
3. Мови середньої Азії (таджикську, туркменську, узбекську й надто казахську, що найщільніше стикаються з мовою українських переселенців у Казахстані”.

“Однак, зважаючи на накреслені вище широкі завдання Секції, значалося в документі, на нашу думку, ніяк не можна обмежувати обсяг її праці цими трьома відділами, бо велику вагу у вирішенні проблем визволення колоніальних народів, а також у загально-теоретичних питаннях мовознавства, має вивчення мов Індії та Далекого Сходу, отже ці мови повинні розроблятися на секції хоча б мінімальним числом робітників.”²³

Далі Ковалівський пропонує проект основної тематики. Це, перед усім, – участь у розробленні загальних методологічних проблем на базі особливостей східних мов, а саме: а) проблема мовної єдності трудящих однієї нації, роз’єднаної державним кордоном (азербайджанська, курдська, вірменська мови); б) питання сконструйованих інтернаціональних мов (щодо проблем Сходу). Пропонувалося також вивчення спеціальних сходознавчих тем, таких, як: а) дослід процесу творення нових літературних мов у народів як радянського так і закордонного Сходу, зокрема долі феодальних пережитків в мові; використання селянської мови, європейське позначення, наукова та політична термінологія у сучасних східних літературних мовах тощо; б) складання систематичних оглядів мов Азії та північної Африки для УРЕ; в) укладання словників; г) укладання підручників.

У переліку комплексних тем Ковалівський називає: а) східні, особливо тюркські, елементи в українській мові; б) мови тюркського населення України та Криму; в) правопис східних слів в українській мові. У тому ж документі викладено пропозиції щодо складу секції: турецьку й азербайджанську мови – курирують В. Дубровський і Н. Какобадзе, перську і таджикську – Є. Ребрик, О. Кривецька, арабську – А. Ковалівський, японську – О. Кремена, індійську – П. Ріттер, а для досліджень з вірменської – бажано запросити П. Тичину.

Ця обширна і різнобічна програма вироблялася Ковалівським протягом декількох років практичної викладацької і розумової праці. І хоча в ній відображено ідеологічні штампи того часу, вона вражає глибиною і, без сумніву, її втілення принесло б мовознавству України велику користь. Але час для того був несприятливий.

Восени 1932 р. Гавриленко інформував президію філії, що від НКО і досі немає відповіді на пропозиції щодо створення відділу східних мов. Початок 1933 р. приніс звістки про нову хвилю критики націоналізму та пов’язані з нею репресії й звільнення. Наказом від 31.07.1933 р. т.в.о. директора ХФІМ В. Д. Гавриленка, “що не впорався з покладеним на нього завданням, не забезпе-

чив боротьби з боку філії проти контрреволюційного шкідництва на мовному фронті – з посади т. в. о. Директора та роботи у Харківській філії – звільнено”.²⁴

Доля комісії для вивчення історії україно-турецьких взаємин також була сумною. В. В. Дубровський, що nepřейшов до УНДІСу, намагався виконувати її програму публікації архівних матеріалів, але недовго.

Наприкінці року ЦК КП(б)У розглянуло питання про ліквідацію Інституту історії культури ім. академіка Багалія, в якому Ковалівський працював по закінченні університету. У документах було зазначено: “Інститут історії культури ім. ак. Багалія утворився у квітні 1933 р. шляхом злиття Українського інституту історії матеріальної культури і Інституту історії української культури ім. Багалія... Обидва інститути характеризовано як буржуазні, особливо Інститут історії матеріальної культури на чолі з буржуазним професором Федоровським. В його складі перебував колишній член “Союзу русского народа” Ветухов (притягався по процесу “Національного центру”), есдек Левицький, колишній есер Таранущенко – член СВУ, Ковалівський – син відомого монархіста поміщика, який проходив у 1926 р. по контрреволюційній організації “українська мерлицька партія”, Дубровський – “примикав до чорносотенних кругов”...²⁵

Марними були в ті часи спроби В. М. Зуммера піднести на науковий рівень вивчення східного мистецтва. Він з гіркотою писав Д. П. Гордєєву: “Я полагаю, что изучение искусства Ислама ближе всего может быть квалифицировано как востоковедение. Поэтому, уезжая со съезда²⁶, я оставил Ал. Ник. Гладстерну от своего имени Мар. Ив. заявление о желаниии нашем принять участие в работах Института востоковедения.

Если же, как теперь выяснилось, Институт востоковедения будет заниматься преимущественно христианским искусством Кавказа... я полагаю “проводить” нас по Институту Материальной Культуры едва-ли было бы целесообразно. Я не представляю себе, почему именно Ислам должен быть представлен, как искусство, в Институте материальной культуры – другого же ничего делать я не умею и не собираюсь... Но вот перспектива быть прикрепленным к Художественно-Историческому Музею – столь популярному ныне учреждению, откуда сотрудники бегут сейчас, как крысы с корабля перед крушением – вызывает и мой скептицизм”.²⁷ У тому ж листі Зуммер повідомив, що з більшим завдоволенням поїхав би працювати до Музею мистецтва ВУАН, в якому вів влітку 1927 р. семінар з мистецтва Ісламу і хотів би його відновити. Але і це не вдалося зробити: у 1931–1933 рр. він керував сектором історії мистецтва Українського науково-дослідного інституту історії культури ім. ак. Багалія до його ліквідації у грудні 1933 р.²⁸

Отже відтепер в Україні не існувало сходознавчих осередків: ліквідовані були ВУНАС, УНДІС, Близькосхідна комісія ВУАН. Академічний інститут єврейської культури займався головним чином складанням підручників і методичних посібників мовою ідиш і не провадив наукової роботи.

Звільнений з усіх посад, а до того ж втрачаючи зір, П. Г. Ріттер був змушений до кінця життя провадити заняття вдома з невеликими групами студентів. В. В. Дубровський, В. Д. Гавриленко та багато інших були зареш-

товані наприкінці 1933 р. на хвилі репресій, що піднялася після самогубства Скрипника.

Був заарештований і засуджений на 5 років і В. М. Зуммер. Він працював на будівництві Байкало-Амурської магістралі. Перед самою війною він був звільнений і до 1950 р. працював за фахом у вузах Ташкента. Лише після того повернувся до Києва, працював в Інженерно-будівельному Інституті, потім оселився в Острі, де був науковим співробітником краєзнавчого музею. Багато матеріалів В. М. Зуммер опрацював для Української радянської енциклопедії. Вченого було реабілітовано у 1958 р. Помер він у 1964 р.

Потрапивши в опалу, Ковалівський з його високою кваліфікацією історика і сходознавця не мав де застосувати свої знання і був змушений залишити Україну. Так, 1934 р. закінчився перший київський етап його життя і творчості. Подальша його доля виходить за рамки хронології даного дослідження, а тому про неї тут подано лише найкоротші відомості.²⁹

Протягом 30-х рр. учений виступав як рецензент, редактор, перекладач арабської літератури і привернув увагу фахівців всієї країни, зокрема славетного арабіста Г. Ю. Крачковського, який дуже схвально характеризував рецензії на переклад "1001 ночі" М. А. Сальє, на дослідження П. К. Жузе з наукової термінології арабів, і особливо на особисте дослідження українського арабіста "Політика просвітництва сучасного єгипетського уряду". На запрошення Крачковського Ковалівський у 1934 р. переїхав до Ленінграда, де працював спочатку в Українському відділі Державного етнографічного музею, а згодом в Арабському кабінеті Інституту сходознавства АН СРСР. Тут він вивчає та коментує арабські джерела, серед яких головну увагу приділяє книзі арабського мандрівника Ібн-Фадлана. Дослідження цього твору стало найбільш визначним досягненням Ковалівського й поставило його ім'я поряд з видатними арабістами світу.

У жовтні 1938 р. вченого було заарештовано. Він перебував у таборах на Півночі до 1943 р. і був звільнений завдяки клопотанням Крачковського. Вчений не міг повернутися ані до Ленінграду, ані до Москви, а тому поїхав до Харкова, де розпочав працю в університеті та педагогічному інституті. Однак там продовжувати студіювати арабські джерела можливості не міг, аж поки у 1947 р. не одержав дозвіл на роботу в Ленінграді в Інституті сходознавства АН СРСР і тут завершив написання докторської дисертації. У наступному році він зайняв посаду доцента кафедри нової та новітньої історії у Харківському університеті, а в березні 1951 р. – захистив докторську дисертацію, з 1953 – затверджений професором кафедри нової історії. Основна його праця – "Книга" Ахмеда Ібн-Фадлана и его путешествия на Волгу в 921–922 гг." (Х., 1956), в якій вміщено переклад у супроводі пояснювальних статей і досконалі коментарі, стала справжнім джерелознавчим дослідженням.

З 1951 р. Ковалівський очолює кафедру нової і новітньої історії у Харківському університеті, але не залишає дослідницької праці. В 1954 р. він видає в Чувашії монографію "Чуваши и булгары по данным Ахмеда Ибн-Фадлана", статтю "Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией". В наступні роки

одна за одною з'являються статті в енциклопедіях. Нарешті у 1962 р. виходить "Антологія літератур Сходу", в якій крім численних перекладів з різних мов вміщено й блискучу статтю самого Андрія Петровича "Вивчення Сходу в Харківському університеті", яка поставила питання про існування сходознавства в Україні. Наступною його працею в тому напрямі стало дослідження "Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки", нещодавно опубліковане В. С. Рибалкіним у ювілейному номері поновленого журналу "Східний світ"³⁰.

До останніх днів свого життя вчений не залишав працю над арабськими джерелами та історією сходознавства в Україні. Помер він у грудні 1969 р.

¹ Професор П. Г. Риттер (1872–1939). Збірник біографічних та бібліографічних матеріалів. Відповідальний редактор А. П. Ковалівський. Харківське видавництво ХГУ, 1966, 93 с.; ЦДА ВОВ України, ф. 166, оп. 12, спр. 65.

² П. Риттер. Что такое санскрит. Зап. Харківського університету, 1900, №2. Часть неофициальная. Научный отдел, с. 1–12.

³ А. П. Ковалівський. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу. Упорядк., вступ, примітки А. Ковалівського. Х., Вид-во ХГУ, 1961, с. 9–122.

⁴ П. Г. Риттер. Санскрит. Харьков, издательство общества взаимопомощи студентов-филологов Харьковского университета, 1911, 74 стр [літогр.]; Санскрит. Харьков, 6 г., 136 стр.

⁵ Краткий курс санскритской грамматики. Харьков, 1904, 112 стр.

⁶ Йдеться про статті: Підземні сховища зерна у мариупольських греків // Східний світ, 1928, № 6, с. 261–264; Розписи мусульманського кладовища // Там же, с. 195–212; Древние украинско-турецкие средства водного транспорта // Тезисы докладов II Украинского Востоковедческого съезда. Х., 1929 с. 53.

⁷ Бюллетень ВУНАС, 1927, № 2/3. Хроника востоковедения, с. 54.

⁸ До Укрпрофосвіти НКО УРР. Про удержавлення Українських курсів сходознавства. // ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 9, спр. 27, арк. 13.

⁹ ЦДАМЛМ, ф. 581, оп. 2, спр. 140, арк. 1–2.

¹⁰ ЦДАМЛМ, ф. 581, оп. 2, спр. 157, арк. 23.

¹¹ Протокол засідання історико-етнологічного відділу ВУНАС від 17 грудня 1926 р. // ІР НБУВ, ф. X, спр. 28409.

¹² Протокол засідання від 16 грудня 1926 р. // ІР НБУВ, ф. X, спр. 28408.

¹³ ІР НБУВ, ф. X, спр. 28414.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. X, спр. 18417.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. X, спр. 28418.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. X, спр. 28427.

¹⁷ В.М. Зуммер – Д. П. Гордєєву. Лист 15/ХП. 1928 // ЦДАМЛМ, ф. 208, оп. 1, спр. 157, арк. 25.

¹⁸ І. В. Моргілевський – Д. П. Гордєєву. Лист 1929 р. // ЦДАМЛМ, ф. 208, оп. 1, спр. 184. Арк. 2 об.

¹⁹ Облархів м. Харкова, ф. Р-1396, оп. 1, спр. 24, арк. 46.

- ²⁰ Протокол №8 від 8. 06. 32. Засідання наукової ради Харківської філії інституту Мовознавства ВУАН. // Обл. Архів м. Харкова, ф. Р-1396, оп 1, стр. 41, арк. 18.
- ²¹ Наказ №1 по ХФІМ від 1 січня 1932 р. // Обл. Архів м. Харкова, ф. Р-1396, оп. 1, стр. 40, арк. 1.
- ²² Обл. Архів м. Харкова, ф. Р-1396, оп. 1, стр. 41, арк. 19–24.
- ²³ А. П. Ковалівський. Проект Секції східних мов. // Обл. Архів м. Харкова, ф. Р-1396, оп. 1, стр. 44, арк. 16–16 об.
- ²⁴ Накази по ХФІМ, 1933. // Обл. Архів м. Харкова, ф. Р-1396, оп. 1, стр. 86, арк. 6
- ²⁵ ЦДА ГОУ, ф. 1, оп. 1, стр. 439, арк. 119–123.
- ²⁶ Йдеться про Другий сходознавчий з'їзд.
- ²⁷ В. М. Зуммер – Д. П. Гордєєву. З/П 1930 // ЦДАМЛМ, ф. 208, оп.1, стр. 158, арк. 4–5.
- ²⁸ ЦДА ГОУ, ф. 1, оп. 1, стр. 439, арк. 140.
- ²⁹ Більш докладно про нього див. у ст. А. Митряєв. Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського. // Східний світ, № 2' 95-1'96 [6, 7], с. 7–22.
- ³⁰ А. П. Ковалівський. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Надніпрянщині в середні віки // Східний Світ, № 2'95–1'96 [6, 7], с. 148–167.

